

שיעורי הרב הנזיר לאמונות ודעות

מאמר שלישי - בצווי ואזהרה (ב)

נרשמו על ידי: הרב יעקב אריאל *

ד. טעמי המצוות השכליות

לאחר שקבענו את תכליתה של התורה באופן כללי, שהיא משמשת סיבה שעל ידה יגיע האדם לאושר העליון - יש ממילא גם לכל פרט מפרטי התורה תועלת פרטית, המכשירה את האדם למלא את ייעודו ולהשיג את חפצו. לכן קובע הוא ארבע תועלתיות לארבעת השורשים במצוות השכליות, המסודרות לפי הלוח השני משני לוחות הברית: רציחה, ניאוף, גנבה ושקר.

לעומת ההגדרה האריסטוטלית של המוסר ותכליתו - הנחה שלאורה הלכו כל החכמים וגם רבים מהיהודים במשך כל ימי הביניים ולאחריהם - עורערה תורה זו בזמן החדש. ההשקפה המודרנית חולקת על ההשקפה העתיקה בראיית האושר כמטרת המוסר. ההוגים המודרניים מבססים את תורת המוסר על תורת ההיגיון החדשה. הסנסואליסטים (=חושניים) האנגליים כפרו בשכל, וטענו שאף הדיון השכלי ומסקנותיו - הנראות לכאורה כבלתי סנסואליסטיות

* הערת המערכת: שיעורים אלה נרשמו על ידי הרב יעקב אריאל בשנת תשי"ז. הוספנו כותרות דומות לכותרות המופיעות ברשימות של הרב הנזיר עצמו המופיעות בגיליון זה, בכדי להקל על ההתמצאות במהלך השיעורים בהשוואה לאותן רשימות. כאן מופיע החלק השני של השיעורים.

- הן גם כן סנסואליסטיות (=חושניות). דיויד יום הסביר זאת במימרתו הידועה: "אחרי כן, לכן משום כן". (פוסט רוק, אָרְגו פּוּרְט רוק), כלומר: המחשבה השכלית, "הטהורה" לכאורה, אודות הסיבה והתוצאה המשתלשלת ממנה, אינה אלא מוחשית. החוש הרואה תופעה הבאה אחרי תופעה מסויימת, הוא הגורם לכך שיחשוב את התופעה הראשונה לסיבה ואת הבאה אחריה לתוצאה.

קאנט חלק על שיטה פילוסופית זו, והוכיח שקיימת במציאות גם "תבונה טהורה". תבונה זו נחלקת לשני חלקים: תיאורטית ומעשית. הראשונה עוסקת בדיונים עיוניים שהבינה הטהורה יכולה להגיע אליהם, והמעשית עוסקת בשאלות המוסר היום-יומיות, השייכות להתנהגות האדם והחברה.

הסנסואליסטים ראו את המוסר כתועלתי בלבד, משום שלדעתם אין הכרה אל-ניסיונית. לדעתם, כל הכרה - הן בשטח התיאורטי והן בשטח הפרקטי - היא בהכרח אמפירית, ועל כן ההכרה המוסרית אף היא תוצאה אמפירית המושגת על ידי תחושת החושים. האדם, למשל, המציא לעצמו הכרה מוסרית שאסור לרצוח. הסבה הסנסואלית לכך היא משום שהוא מפחד לעורו, וכדי שלא ירצחוהו קבע את הכלל המוסרי שאסור לרצוח. המוסר אם כן הוא תועלתי-אגואיסטי. מוסר זה הוא הִטְרוֹנוֹמִי, כלומר: אמצעים חיצוניים גרמו לו לאדם לקבוע את המוסר בדעתו.

ה. המצוות המוחלטות

קאנט, החולק על הסנסואליסטים, רואה את התבונה הטהורה גם במוסר. לדעתו, המוסר הוא **אוטונומי**, כלומר: האדם מגיע להכרה המוסרית מדחיפת נפשו ה**פנימית** העצמית. המוסר אינו תועלתי, קובע קאנט בספרו: "ביקורת התבונה המעשית". רס"ג הולך באמצע, בין הדרך הִטְרוֹנוֹמִית ובין זו האוטונומית. המוסר הוא אמנם תועלתי, אך לא מצד סיבתו אלא מצד תכליתו. לא סבות תועלתיות קבעו באדם את הכרתו המוסרית. המוסר, מקורו בהכרה עצמאית, אוטונומית. אך תכליתו של המוסר היא תועלתית, להביא לאדם את האושר העליון.

לשלושת השורשים הראשונים: רציחה, ניאוף וגניבה, יש תכליות תועלתיות מובנות; מה שאין כן בשורש הרביעי: השקר. אין שום תועלת הגיונית להכרה זו, שיש לומר רק את האמת ואסור לדבר כזב. ועל כן כותב הוא על שורש זה: "ומן החכמה, **אך מראשיתה**"; ביטוי נוסף על ביטוייו בשורשים הקודמים, שהתקשו בו המפרשים. אך לפי דברינו הנ"ל הדבר ברור. רצונו לומר, שאמנם איסור זה הוא "מן החכמה", אך לא בגלל התועלתיות שבה, כשם שאפשר היה לומר על החכמה שבשורשים הקודמים, אלא "מראשיתה", מעצמותה. החכמה מחמת עצמה, באופן אוטונומי, הגיעה להכרה זו שאסור לשקר.

"אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס". הפרס, אסור לו שיהיה הסיבה לקים המצוה. הוא מלווה בהכרח לכל מצוה, אך אינו משמש לה טעם וסבה. בראש עומדת החובה, ולבסוף בא העונג. וכפי שהגדיר זאת הרמח"ל במסילת ישרים: "יסוד החסידות ושורש העבודה... מה **חובתו** בעולמו - **להתענג** על ה". מצוות התורה הן **צו קטגורי** - צו מוחלט, אבסולוטי, לא תִּנְאָי. הן מצוות **עצמאיות**. השכר הוא תוצאתן, ולא הן תוצאתו.

מכאן עובר הגאון לפולמוס עם ההדוניקים - בעלי ההנאה (הַדוּנָה - הנאה ביונית) - אסכולה שראשיתה בימי סוקרטס, המשכה דרך אפיקורוס וכנראה, שרידיה עדיין היו בתקופתו של רס"ג. מייסדה היה אריסטיפוס מקירינה (=קירואן, שבאפריקה הצפונית). משם בא לאתונה ללמוד חכמה אצל סוקרטס, אך דרכי הרב והתלמיד רחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב. הוא היה הראשון שהעז לדרוש שכר מתלמידיו. וזאת בעקביות לשיטתו, שאין לעשות מעשה אלא אם כן הוא גורם הנאה, בבחינת 'היו משמשים... רק על מנת לקבל פרס'. בעקבותיו המשיכו כל הסופיסטים ודרשו שכר לימוד. בהיותו אדם עקבי, שלם גם לרבו, סוקרטס, סכום של 20 דינרים, סכום עצום בימים ההם, כשכר למוד; אך סוקרטס החזיר לו את הכסף, משום שה'דִימוֹן' (המלאך) שלו אמר לו שאין זה הגון, או, אם נרצה לומר זאת בהגדרה מדעית, שכלו חש באופן אוטונומי שאין זה מוסרי. ההדוניקים חלקו על שיטתו המוסרית של אריסטוטלס שאמר שהטוב הוא נעים אלא אמרו שהנעים הוא הטוב. כללים מוסריים ראשוניים, שאי קיומם נחשב לגבינו מוזר ובלתי מתקבל על הדעת, כארבעת השורשים דלעיל, אינם נחשבים כלל למוזרים לגבם. אדרבה, אצלם דבר בלתי מתקבל על הדעת הוא לעשות מעשה הגורם צער לעושהו. הטוב אצלם הוא כל מעשה המביא לעושהו הנאה ותענוג, אף אם לאחר הדבר גורם צער.

רס"ג דוחה אותם לפי הכלל הראשון בהיגיון: כלל ההכחשה - חוק הקונטרדיקציה - הוא המידה הי"ג מי"ג המידות שהתורה נדרשת בהם: "שני כתובים המכחישים זה את זה". מכיון שמוסר זה הוא אמיתי רק לאחד אך לא לשני, אם כן אין הוא אמיתי. כי לא תיתכן הכרה אמיתית ובלתי אמיתית כאחת כשם שלא יתכן לומר על דבר שהוא שחור ולבן כאחד. אין מושג כזה בהיגיון, שלי יש אמת אחת ולך יש אמת השונה ממנה. (באנגליה חשבו פעם שיש שתי אמיתות: אמת דתית ואמת שכלית; אך גם הם שכחו את כלל הקונטרדיקציה. ואפילו אם נאמר שהם יסברו כהסובייקטיביסטים, שלדעתם האמת נקבעת רק לפי חושבה, כבר נדחו דבריהם בסדר זה פעמים מספר). ההנאה - תחילתה טובה וסופה רעה. ואילו המוסר האמיתי - תחילתו רעה וסופו טובה.

ו. המצוות השמעיות והשכליות

במחקר טעמי המצוות יש ארבע דעות:

- א. דעת רבנו סעדיה: חלוקה למצוות שמעיות ושכליות. רס"ג אינו מעדיף חלק אחד על רעהו.
- ב. דעת הר"א אבן דאוד: המצוות השכליות עולות בערכן על השמעיות.
- ג. דעת הכוזרי: המצוות השמעיות עולות על השכליות.
- ד. דעת הרמב"ם: הוא דוחה את החלוקה הנ"ל בין מצוות שכליות ושמעיות, או בלשונו, בין חוקים ומשפטים. לדעתו לכל המצוות יש טעם.

השאלה הנידונה עכשיו בספר היא זאת: אם יש טעם למצוות, אם כן מדוע ניתנה התורה? "למה לי קרא, סברא הוא?!". שאלה זו, יסודה בכתות שהתרבו בדתות של זמנו, וכן בין הקראים שהאמינו בדת **טבעית** ודת **נתונה**. ואם הדת היא טבעית, אם כן משום מה היא נתונה מן השמים? אלה היו הדיאליסטים (דאוס - בלטינית, א-להים. ביוונית - תאוס), בעלי שיטת הדאיזמוס, שכפרו בהתגלות; שהרי אין צורך לדת להינתן על ידי התגלות דווקא. האדם יכול להגיע לדת על ידי עצמו, בכוח שכלו.

הדיאליסטים לא חיו רק בזמנו של רס"ג אלא גם בדורות האחרונים. באנגליה היה אחד מראשיהם הלורד **סְרָבְרִי**, בצרפת היה ראשם **רוֹבֶסְפֵיר**, מנהיג המהפכה הצרפתית, ומהשקפה זו נבעה התנגדותו לשלטון ולכנסייה. אנו, בני העם היהודי בדור תהפוכות זה, חשנו כמו עינינו לאיזו דת ולאיזה מוסר יכול האדם להגיע בשכלו בלבד. ראינו את "העם הפילוסופי", לאיזו דרגה של חיה טורפת ושפלה הגיע בכוח "תבונתו האצילית". קאנט (בספרו "הדת על פי התבונה בלבד", חלק ד) מקדיש פרקים רבים לעבודה ול"עבודת אחרים", בלשונו, על הפולחן הדתי של הכנסייה, ולכן מבסס הוא את הדת על המוסר בלבד.

הכוזרי היה עונה על שאלה מעין זו בחלוקת המציאות לארבע דרגות: הענין הטבעי, הענין הנפשי, הענין השכלי והענין הא-להי. אי אפשר להגיע לענין הא-להי בלי מצוות א-להיות, שהן הערובה היחידה המשמשת אמצעי וקרבן קפיצה לאדם להגיע מדרגתו האנושית אל הענין הא-להי. אך המצוות יכולות להיקבע על פי השכל בלבד, משום שאין השכל יודע את האמצעים המכשירים את האדם לעלות מהענין השכלי לענין הא-להי. יש היגיון רציונלי והיגיון אידיאלי. האחרון הוא ההיגיון הנבואי; אולם אין הנבואה שווה אלא על **חכם**, גיבור ועשיר. בכדי לזכות בהיגיון העליון, יש צורך ברקע של ההיגיון האנושי, בפיתוחו ובשכלולו.

